

УДК 1.159.9. 316.6.316.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2312-8437.54.2024-2.7>

СТРІЛЬЧУК Оксана – кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри психології, Бердянський державний педагогічний університет (тимчасово переміщений до м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66); науковий співробітник, Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, вул. Андріївська, 15, Київ, Україна, індекс 04070 (bumby@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/000-0002-8854-2597>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗМІНИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. У статті представлені результати дослідження соціально-психологічних аспектів ставлення українців до екології під час війни. Дослідження проводилося з жовтня 2022 року по травень 2023 року та охопило у загальній кількості 1766 респондентів віком від 18 до 70 років обох статей. **Мета** статті – дослідити та висвітлити основні зміни екологічної свідомості українців; проаналізувати вплив множинних спільнотних ідентичностей на стан екологічної свідомості українців. У дослідженні використовувалися такі **методи**, як якісний збір даних, та два кількісних опитування, в основу яких лягли виокремлені на попередньому етапі індикатори. **Науковою новизною** статті виступило вивчення екологічних наслідків війни у соціально-психологічному контексті. Аналіз результатів дозволив дійти таких **висновків**: з'ясовано, що значення екології для українців в умовах війни зросло для більш ніж половини опитаних, проте реальні дії для покращення довкілля реалізують лише чверть опитаних; вищий рівень екологічної свідомості мають респонденти з високими проявами таких спільнотних ідентичностей, як громадянська, місцева, професійна. Респонденти з низькими проявами вказаних ідентичностей схильні менше турбуватися про українське довкілля. З огляду на це посилення ролі громадянської ідентичності може виступати інтегруючим чинником активації інших форм спільнотної ідентифікації українців у напрямі зростання екологічної свідомості та екологічної відповідальності. Досліджено феномен екологічного горя, в основі якого лежать ресурсні втрати та який виявився найбільш значущим індикатором екологічної свідомості. Соціально-психологічний аспект спільного переживання в майбутньому також може активізувати зростання екологічної свідомості українців. Перспектива подальших досліджень передбачає вивчення впливу зазначених тенденцій на динаміку конкретних дій українців у напрямі покращення екологічного становища держави.

Ключові слова: екологічна свідомість, ресурсні втрати, екологічне горе, множинні спільнотні ідентичності, громадянська ідентичність.

STRILCHUK Oksana – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor at the Department of Psychology, Berdyansk State Pedagogical University (temporarily transferred to Zaporizhzhia, 66 Zhukovsky Str.); Researcher, Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 15 Andriivska Str., Kyiv, Ukraine, postal code 04070 (bumby@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/000-0002-8854-2597>

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CHANGING THE ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN CITIZENS IN WARTIME

Abstract. The article presents the results of a study of the socio-psychological aspects of the attitude of Ukrainians to ecology during the war. The study was conducted from October 2022 to May 2023 and included a total of 1766 respondents aged 18 to 70 of both sexes. **The aim** of the article was to investigate and highlight the main changes in the environmental consciousness of Ukrainians; to analyze the influence of multiple community identities on the state of the environmental consciousness of Ukrainians. The study used **methods** such as qualitative data collection and two quantitative

surveys, which were based on the indicators identified at the previous stage. **The scientific novelty** of the article was the study of the environmental consequences of war in a socio-psychological context. Analysis of the results allowed us to draw the following conclusions: it was found that the importance of ecology for Ukrainians during the war increased for more than half of the respondents, but only a quarter of the respondents take real actions to improve the environment. A higher level of environmental awareness is possessed by respondents with high manifestations of such community identities as civic, local, and professional. Respondents with low manifestations of these identities tend to worry less about the Ukrainian environment. Given this, the strengthening of the role of civic identity can act as an integrating factor in activating other forms of community identification of Ukrainians in the direction of increasing environmental awareness and environmental responsibility. The phenomenon of environmental grief, which is based on resource losses and which turned out to be the most significant indicator of environmental awareness, has been studied. The socio-psychological aspect of shared experience in the future can also activate the growth of environmental awareness of Ukrainians. **The prospect of further research** involves studying the impact of the outlined trends on the dynamics of specific actions of Ukrainians in the direction of improving the environmental situation of the state.

Key worlds: ecological consciousness, resource loss, ecological grief, multiple community identities, civic identity.

Постановка проблеми. Глобальні зміни навколишнього середовища суттєво впливають на всі аспекти життєдіяльності людини. Серед соціально-психологічних проблем, які виникли внаслідок кліматичних змін, можна зазначити такі як міграція, соціальні конфлікти через нестачу ресурсів, трансформація ідентичності, що зумовлена вимушеним розірванням зв'язків з референтними спільнотами. Особливо актуальною ця проблема є в Україні, яка зазнала повномасштабного вторгнення з боку російської федерації. Порівняно з людськими життями та іншими численними втратами проблема екологічного становища потенційно могла би вважатися суспільством як вторинна, проте масштаби екологічного лиха є безпрецедентними і можуть мати суттєві віддалені наслідки.

Аналіз досліджень. Дослідження соціально-психологічних аспектів взаємодії особистості та навколишнього середовища лежить у площині екологічної психології, екологічної соціології, екологічної культури. Екологічна психологія як галузь стала зароджуватися в 90-х роках, коли стало зрозуміло, що без зміни людської свідомості екологічну кризу подолати неможливо (Скребець, 2014). Галузь екологічної психології в Україні є відносно новою, серед науковців, які займаються цією проблемою, можна відзначити праці таких як В. Скребець, Ю. Швабл, О. Рудоміно-Дусятська, В. Дубовий, О. Дубова, А. Львовочкіна та інші.

Через військові дії Україна перебуває в глибокій екологічній кризі, яка потребує значних змін в екологічній свідомості громадян для її потенційного подолання. Науковці пишуть про такі проблеми, як розмінування, вплив вибухів на території (Василюк, 2022). Особливої уваги потребує дослідження довготривалих як екологічних, так і соціально-психологічних наслідків від підриву Каховської ГЕС (Губарєва, 2023). Екологічна ситуація в Україні несе в майбутньому як регіональні, так і глобальні ризики (Перга, 2022). Погіршення екології впливає не лише на фізичний простір, але й на соціально-психологічні процеси, пов'язані з міграцією в межах України, а також індивідуально-психологічні – зміну ставлення до екологічного добробуту. Така зміна може мати як позитивний характер, що передбачає збільшення цінності ресурсів, так і негативний – їх знецінення на фоні інших втрат.

О. Рудоміно-Дусятська, описуючи феномен територіальної поведінки, веде мову про соціальний контроль, де суб'єкт самостійно визначає можливості доступу інших людей на його первинну територію (матеріальне оточення людини, за яким вона визнає своє право на його облаштування) (Рудоміно-Дусятська, 2010, с. 83–94). Війна забрала в українців такі можливості, тим самим активізувавши прояв проукраїнських спільнотних ідентичностей, що зумовлені ще більшим усвідомленням права на володіння українськими ресурсами, які стрімко нищаться агресором. З огляду на незадовільний стан української екології перед початком повномасштабного вторгнення, утилітарне, а не ціннісне ставлення до ресурсів, **метою** статті є дослідження основних тенденцій, які відображають можливу зміну екологічної свідомості українців; аналіз впливу множинних спільнотних ідентичностей на стан екологічної свідомості українців.

Виклад основного матеріалу. У період з жовтня 2022 року по листопад 2023 року в межах відділу психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України року була проведена низка досліджень, метою яких було вивчення прояву спільнотних ідентичностей у різних сферах життя українців в умовах війни. Серед досліджуваних спільнотних ідентичностей методом теоретико-літературного аналізу були виокремлені такі як громадянська, місцева, європейська, професійна, східнослов'янська, релігійна, мовна ідентичності. Дослідження передбачало використання якісних та кількісних методів. На етапі якісного збору даних шляхом тематичного аналізу розгорнутих наративів, де респонденти висловлювали свою думку з приводу можливої зміни або відсутності змін у ставленні до екології після повномасштабного вторгнення, було виокремлено низку індикаторів екологічної свідомості громадян. Серед них були відібрані такі як значимість проблеми екології; готовність покращувати екологічне становище власної спільноти; переживання через екологічні втрати у зв'язку з бойовими діями, що ведуться на території України; побоювання, пов'язані з можливими екологічними загрозами через військову агресію. Загальна кількість респондентів, які взяли участь у всіх етапах опитувань, становила 1766 респондентів. Результати опитування дали змогу виокремити певні соціально-психологічні тенденції у сфері екології, які сформувалися в Україні під час війни.

Перше, про що варто зазначити, – це те, що *значення екологічних проблем після військового вторгнення для українців зросло*. Дані кількісного опитування, проведеного у лютому–березні 2023 року, яке охопило 397 респондентів, показали, що значення екологічних проблем зросло для 58% громадян. Для 12,6% значення екологічних проблем знизилося. Більше дбати про чистоту довкілля почало 50,1%, разом із тим 11,3% опитаних відповіли, що вони стали менше дбати про чистоту довкілля.

Подальше дослідження екологічної свідомості українців під час війни з травня по листопад 2023 року також підтвердило актуальність екологічного питання для українців. Серед 1276 опитаних для 48% респондентів виросло значення екологічних проблем. Хоча порівняно з попередніми даними цей відсоток дещо знизився. Більше дбати про чистоту довкілля стали 49% опитаних. Це опитування було доповнене індикатором конкретних екологічних дій, який продемонстрував, що кількість тих, хто вже здійснює конкретні заходи для збереження чистоти довкілля, насправді є вдвічі меншою порівняно з декларуванням екологічно-відповідальної поведінки та становить 26,7%.

Дослідження прояву спільнотних ідентичностей у значенні екологічних проблем показало, що респонденти, які мають вищий прояв громадянської, місцевої, професійної та мовної ідентичності, на статистично значимому рівні ($p \leq 0,001$) більше виявляють турботу та цінність екологічного становища порівняно з тими, хто має низький прояв указаних ідентичностей.

Екологічна ініціатива в Україні має горизонтальний характер. Територіальна прив'язаність та професійна діяльність українців спонукають їх самотужки дбати про екологічну безпеку. На це вказують статистично значущі кореляційні зв'язки ($p \leq 0,001$) екологічної дії («я став/ла більше дбати про екологію») з професійною ідентифікацією громадян. Також збільшення турботи про навколишнє середовище підтверджується високим рівнем прояву місцевої ідентичності порівняно з іншими типами спільнотної ідентифікації, крім громадянської, яка є домінуючою. З цього випливає, що українці найбільше схильні дбати про екологічний стан регіону або місцевості, де вони проживають, і з якою безпосередньо пов'язані в тому числі професійною діяльністю. Разом із тим значення професійної ідентифікації може вказувати на певний рівень компетенції, який дозволяє приймати рішення, орієнтовані на екологічну безпеку країни в площині горизонтальної соціальної взаємодії.

Підтвердженням тому є така виявлена тенденція, що *значення екологічного становища для людей, які залишилися у власному регіоні проживання в межах України, зросло більшою мірою, ніж для зовнішніх і внутрішніх мігрантів*. Такі результати також перекликаються із зарубіжними дослідженнями, де серед зазначених нематеріальних активів територіальної ідентичності, які можуть слугувати фасилітуючими чинниками до екологічної відповідальності, можна виділити такі як прив'язка до місця, вкоріненість, естетична, експериментальна цінність (Fresque-Baxter, 2012, p. 251–266).

За результатами опитування травня–листопада 2023 року відзначається статистично значима відмінність ролі екологічних проблем на рівні ($p \leq 0,005$) для групи громадян, які залишилися в Україні і які мали досвід міграції в межах країни та за кордон. Ця група респондентів

порівняно з іншими групами опитаних проявляє вищу готовність дбати про навколишнє середовище. Такі люди порівняно з іншими групами (включно з тими, які не полишали країну, але є внутрішніми мігрантами) готові вкладати ресурси в розвиток власного регіону і здійснювати заходи для покращення екологічної ситуації у місцевості проживання. Громадянам, які залишилися в Україні, разом з громадянами, які мали досвід міграції за кордон, на статистично значущому рівні ($p \leq 0,005$) більш характерно замислюватися над заходами, які покращують екологічно ситуацію в країні, порівняно з іншими групами респондентів.

Найбільш значимим критерієм екологічної свідомості є екологічна втрата. Проблема екологічної втрати, яка супроводжує втрату ідентичності, неодноразово досліджувалася в зарубіжній науці. Н. Маршал, В. Адгер, С. Бенгам наводять дані дослідження екологічного горя (рифової скорботи) на прикладі обезбарвлення коралів у Великому Бар'єрному Рифі, де ступінь рифового горя у місцевих мешканців значно вищий, ніж у туристів, які все ще вважають його естетично привабливим. Місцеві мешканці відчувають великий зв'язок з рифом, і обезбарвлення коралів переживається ними як втрата власного благополуччя (Marshall, 2019, p. 579–587).

Російська агресія нещадно знищує природні ресурси України, скорочується біорізноманіття фауни та флори як по всій території бойових дій, так і унікальні види в заповідних зонах. В межах дослідження лютого–березня 2023 року кількість громадян, які відчувають біль через екологічні наслідки військової агресії, становила майже 80% опитаних. Число тих, хто такого болю не відчував, становила 10% респондентів. Так само опитані з високими проявами громадянської, професійної, місцевої ідентичності відчувають такий біль більше порівняно з тими, хто є носіями таких ідентичностей меншою мірою. Цікавим виявився факт наявності взаємодії професійної та громадянської ідентичностей у переживанні українцями екологічного горя, що вказує на пріоритетність України у подальшій фаховій реалізації українців.

В опитуванні травня–листопада 2023 року про біль переживання екологічних наслідків, спричинених війною, зазначили 68,9% респондентів. Рівень зростання відчуття болю підвищується разом з віком респондентів, маючи найнижчий прояв у наймолодшій групі опитаних і найвищий у найстаршій. Найменше відчувають біль від екологічного лиха опитані, які ідентифікують себе зі східнослов'янською та релігійною спільнотами, що підтверджується наявністю слабкого рівня кореляційних зв'язків між цими двома змінними. Разом із тим представникам релігійної ідентичності та місцевої ідентичності, які проживають на Сході України, більш характерно відчувати підвищений рівень екологічної тривоги через потенційний ризик ядерної загрози.

Наступна тенденція також виявляє зростання *екологічної відповідальності з віком*. Є низка досліджень, які вказують на те, що саме в дорослому віці люди починають більше дбати про екологію, а особливо після народження дітей (Bleidorn, 2021; Milfont, 2020). Зокрема, було зафіксовано, що покращення ставлення до навколишнього середовища зміцнюється з віком. Також те, що дорослі середнього віку можуть з більшою ймовірністю діяти у відповідності до свого ставлення до навколишнього середовища і частіше брати участь в екологічно-відповідальній поведінці споживачів, набуваючи форм стійкого споживання. Натомість молоде покоління 18–35 років менш турбується про навколишнє середовище (Hartmann, 2017, p. 43–55). Згідно з результатами опитування, значення екологічних проблем найбільше зросло для респондентів найстаршого віку (більше 60 років) і є відмінним на статистично значущому рівні ($p \leq 0,001$) від груп опитаних віком 18–29, 30–44 та 45–59 років. Так, саме ця група респондентів на статистично значимому рівні ($p \leq 0,001$) порівняно з іншими опитуваними вказала, що стала більше дбати про чистоту довкілля і замислюється над заходами, які дозволяють покращити екологічне становище регіону. Проте конкретні дії зі збереження чистоти довкілля здійснюють громадяни віком 45–59 років і ці показники є вищими за інших респондентів на статистично значущому рівні ($p \leq 0,001$).

Зміна ціннісних переконань та зростання рівня усвідомленості українців позитивно вплинули на екологічну поведінку українців. Рівень усвідомленості та ціннісні переконання є чинниками трансформації екологічної свідомості та поведінки людини (Araolaza, 2022). Загалом 41,1% від загального числа респондентів вказали, що стали більш свідомими у своїх діях і поведінці. Також 42,2% респондентів опитаних зазначили, що їхні переконання та цінності змінилися з початком повномасштабного вторгнення. Попри те, що такі зміни насамперед можуть бути спрямовані на інші суспільні сфери, вони безпосереднім чином впливають також

і на ставлення до екологічних проблем. Це підтверджується наявністю статистично значимих ($p \leq 0,001$) кореляційних зв'язків між зміною цінностей та переконань з індикаторами, що вказують на екологічно-орієнтовану поведінку. Зокрема, фіксується статистично значущий кореляційний зв'язок зміни переконань та цінностей та збільшення значимості екологічних проблем та екологічної дії, а саме «я став більше дбати про чистоту довкілля». Зміна переконань тісно корелює з готовністю вкладати ресурси, з боєм через переживання екологічних наслідків, із роздумами про покращення екологічної ситуації та реальними діями з приводу захисту довкілля, страхом перед екологічною загрозою. Зростання рівня усвідомленості на статистично значимому рівні ($p \leq 0,001$) корелює зі збільшенням значимості екологічних проблем та з екологічною дією («я став більше дбати про чистоту довкілля»). Також фіксується зниження цінності матеріальних благ на статистично значимому рівні ($p \leq 0,001$). Респонденти, яким характерна усвідомленість, готові докладати зусилля для покращення екологічної ситуації. Вони вже здійснюють практичні екологічні заходи з покращення стану навколишнього середовища та їм властиво відчувати страх перед ядерною загрозою. Для респондентів з вищим рівнем усвідомленості фіксується наявність статистично значимого кореляційного зв'язку ($p \leq 0,001$) з готовністю вкладати ресурси у розвиток власного регіону. Такі респонденти проявляють вищу готовність брати участь у житті власної громади.

Можна припустити, що одним з наслідків зміни ціннісних переконань стало збільшення рівня прояву альтруїзму, що є одним з ключових чинників турботи про довкілля. Зокрема, респондентам, для яких зростає роль екологічних проблем, характерно у разі небезпеки насамперед думати про інших, а не про себе. Ознаки альтруїзму також підтверджуються статистично значущим зростанням прагненням до волонтерства і бажанням допомагати іншим.

Дбати про екологію більше характерно жінкам. Отримані результати підтверджують припущення, що в основі деструктивної екологічної поведінки лежать маскулітні риси, а в основі турботи про екологію, навпаки, фемінні (Hultman, 2020). В екологічно-орієнтованій поведінці українців під час війни чітко прослідковується гендерно зумовлена спрямованість. Найвищий рівень екологічної свідомості притаманний жінкам. З огляду на вищий кількісний показник респондентів жіночої статі в представленні результатів важливо спиратися на критерії статистично значимих відмінностей між групами чоловіків та жінок. Відзначається більш статистично значиме ($p \leq 0,001$) зростання значення екологічних проблем для жінок порівняно з чоловіками. Статистично значимо ($p \leq 0,001$) відрізняється прагнення жінок і чоловіків дбати про чистоту довкілля і більше таке прагнення відчувають жінки. Спостерігається значуща відмінність між бажанням вкладати ресурси в розвиток громади в бік жіночої частини респондентів. Жінки на статистично значимому рівні ($p \leq 0,001$) дуже боляче переживають екологічні наслідки війни. Жінкам також вищою мірою притаманно замислюватися над екологічними заходами для покращення природоохоронного добробуту регіону та країни.

Рівень екологічної свідомості збільшується разом зі зростанням україномовності. Результати аналізу даних дослідження показали, що значимість екологічних проблем збільшується разом зі збільшенням україномовності. Між групами респондентів, які розмовляють тільки російською, переважно російською, однаково обома мовами, переважно українською і виключно українською, спостерігається статистично значима різниця ($p \leq 0,001$) в оцінці значення екологічних проблем. Для групи виключно україномовних громадян рівень значимості проблеми є вдвічі вищим, ніж для виключно російськомовних громадян. Така ж тенденція спостерігається і у прояві турботи про навколишнє середовище та подальшої готовності дбати про екологічний добробут. Разом із тим про біль через екологічні втрати зазначають усі респонденти незалежно від мови, якою вони розмовляють. Проте україномовні громадяни відчувають такий біль більше, ніж російськомовні громадяни, на статистично значущому рівні ($p \leq 0,005$).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Екологічна відповідальність українців під впливом воєнних дій зростає. Екологічно-орієнтована поведінка не втратила актуальності, а набула вагомого рівня прояву. Зростання екологічної свідомості українців супроводжується посиленням ідентифікації з проукраїнськими спільнотами. Перебування в Україні активізує внутрішні чинники – альтруїзм, усвідомленість, що можуть послугувати предикторами подальшої активації природоохоронної діяльності українців.

Серед усіх змінних, які були покликані виміряти екологічну поведінку українців, найбільший прояв отримало екологічне горе – біль переживання наслідків повномасштабного вторгнення. Загострення емоційного компонента в переживанні екологічної втрати та екологічної загрози

посилює сприйняття навколишнього середовища як суб'єктивної категорії, що несе загрозу безпосередньо самій особистості, а не певним зовнішнім об'єктам. Навколишнє середовище відчувається як частина життєвого простору особистості. Емоційна стурбованість сприяє інтеграції природних ресурсів у систему персональних та соціальних цінностей. Їх сприйняття як значущих може позитивно вплинути на розвиток екологічної свідомості та формування екологічно відповідальної поведінки українців.

Виявлена взаємодія між професійною та громадянською ідентичністю підсилює переживання екологічного горя. Професійна ідентичність може слугувати гіпотетичним індикатором стратегічного зв'язку з Україною та її бачення як потенційного середовища для розвитку. Втрата природних ресурсів вимушено знижує стратегічний потенціал України для українців та може посилювати емоційні переживання з приводу екологічних втрат. Посилення ролі громадянської ідентичності може виступати інтегруючим чинником активації інших форм спільнотної ідентифікації українців в напрямі зростання екологічної відповідальності. Тобто, іншими словами, я дбаю про власну місцевість не лише тому, що я там проживаю, а тому що це частина моєї країни, яка потребує, щоб про неї дбали.

Перспектива подальших досліджень передбачає вивчення впливу окреслених тенденцій на динаміку конкретних дій українців у напрямі покращення екологічного становища держави.

Література

- Василюк О.** Якою повинна бути доля пошкоджених вибухами українських територій. *Ukrainian War Environmental Consequences Work Group*. 2022. Вип. 2. URL: <https://uwecworkgroup.info/uk/future-of-munitions-damaged-ukrainian-lands/> (дата звернення: 19.11.2024).
- Горбулін В.** Світова глобальна проблема розмінування: український вектор. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 2. С. 3–13. <https://doi.org/10.15407/vism2022.02.003>.
- Губарева В.** Підриг Каховської ГЕС. Якими будуть наслідки для довкілля? *Ukraine War Environmental Consequences Work Group*. 2023. Вип. 14. URL: <https://uwecworkgroup.info/uk/explosion-of-the-kakhovka-hydropower-plant-what-are-the-environmental-consequences/> (дата звернення: 20.11.2024)
- Дубовий В.І., Дубова О.В.** Екологічна культура : навчальний посібник. Херсон : Грінь Д.С., 2016. 256 с.
- Екологічна психологія : хрестоматія / за ред. Ю.М. Швабла. Київ : Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 224 с.
- Львовчкіна А.М.** Основи екологічної психології : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2004. 136 с.
- Перга Т.Ю.** Екологічні наслідки війни Росії проти України. Війна проти України. *ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»*. URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/ekolohichni-naslidky-viiny-rosii-proty-ukrainy.html> (дата звернення: 17.11.2024).
- Рудоміно-Дусятська О.В.** Екологічний зміст територіальної поведінки людини. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка. Т. 7. Вип. 23. Київ, 2010. С. 83–94.
- Скребець В.О.** Екологічна психологія : підручник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2014. 456 с.
- Apaolaza V., Paredes M.R., Hartmann P., Barrutia J.M., Echebarria C.** How does mindfulness relate to proenvironmental behavior? The mediating influence of cognitive reappraisal and climate change awareness. *Journal of Cleaner Production*. 2022. Vol. 357. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.131914>.
- Bleidorn W., Lenhausen M.R., Hopwood C.J.** Proenvironmental attitudes predict proenvironmental consumer behaviors over time. *Journal of Environmental Psychology*. Vol. 2021. 76. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2021.101627>.
- Fresque-Baxter J.A., Armitage D.** Place identity and climate change adaptation: a synthesis and framework for understanding. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 2012. 3(3), 251–266. doi: 10.1002/wcc.164. <https://doi.org/10.1002/wcc.164>.
- Hartmann P., Eisend M., Apaolaza V., Clare D'Souza.** Warm glow vs. altruistic values: How important is intrinsic emotional reward in proenvironmental behavior? *Journal of Environmental Psychology*. 2017. Vol. 52. P. 43–55. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2017.05.006>.
- Hultman M., Pule P.** Ecological masculinities: a response to societal crises of our time. *Population*. 2020. 23(2). doi: 10.19181/population.2020.23.2.6
- Marshall N., Adger W.N., Benham C., Brown K., Curnock M.I., Gurney G.G., Thiault L.** Reef Grief: investigating the relationship between place meanings and place change on the Great Barrier Reef, Australia. *Sustainability Science*, 2019. 14. P. 579–587. <http://dx.doi.org/10.19181/population.2020.23.2.6>.
- Milfont T.L., Poortinga W., Sibley C.G.** Does having children increase environmental concern? Testing parenthood effects with longitudinal data from the New Zealand attitudes and values study. *PLoS One*, 2020. 15 (3). Article e023036. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0230361>.

References

- Vasyliuk, O.** (2022). Yakoiu povynna buty dolia poskodzhenykh vybukhamy ukrainskykh terytorii [What should be the fate of Ukrainian territories damaged by explosions]. *Ukrainian War Environmental Consequences Work Group*. Retrieved from: <https://uwecworkgroup.info/uk/future-of-munitions-damaged-ukrainian-lands/> [in Ukrainian].
- Horbulin, V.** (2022). Svitova hlobalna problema rozminuvannia: ukrainskyi vector [The global problem of demining: the Ukrainian vector]. *Visnyk Natsional'noyi akademii nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 2, 3–13. <https://doi.org/10.15407/visn2022.02.003> [in Ukrainian].
- Hubariva, V.** (2023). Pidryv Kakhovskoi HES. Yakymy budut naslidky dlia dovkillia? [Exploding the Kahovka HPP, what will be the consequences for the Environment?]. *Ukraine War Environmental Consequences Work Group*, 14. Retrieved from: <https://uwecworkgroup.info/uk/explosion-of-the-kakhovka-hydro-power-plant-what-are-the-environmental-consequences/> [in Ukrainian].
- Dubovyi, V.I., & Dubova, O.V.** (2016). *Ekolohichna kultura [Environmental Culture]*. Kherson: Hrin D.S. [in Ukrainian].
- Shvabl, M.** (Eds.). (2018). *Ekolohichna psykholohiia [Environmental psychology]*. Kyiv: Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk of the NAPS of Ukraine [in Ukrainian].
- Lovochkina, A.M.** (2004). *Osnovy ekolohichnoi psykholohii [Basics of environmental psychology]*. Kyiv: IAPM [in Ukrainian].
- Perha, T.** (2022). Ekolohichni naslidky viiny Rosii proty Ukrainy. Viina proty Ukrainy [Environmental consequences of Russia's war against Ukraine. War against Ukraine]. DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy». Retrieved from: <https://ivinas.gov.ua/viina-ry-proty-ukrainy/ekolohichni-naslidky-viiny-rosii-proty-ukrainy.html> [in Ukrainian].
- Rudomino-Dusiatska, O.V.** (2010). Ekolohichniy zmist terytorialnoi povedinky liudyny. Aktualni problemy psykholohii [Environmental content of Human territorial Behavior]. *Ekolohichna psykholohiia – Environmental psychology: collection of scientific works of the Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk*. (Vols. 7) (pp. 83–94). Kyiv: Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk of the NAPS of Ukraine [in Ukrainian].
- Skrebets, V.O.** (2014). *Ekolohichna psykholohiia [Environmental Psychology]*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Slovo» [in Ukrainian].
- Apaolaza, V., Paredes, M.R., Hartmann, P., Barrutia, J.M., & Echebarria, C.** (2022). How does mindfulness relate to proenvironmental behavior? The mediating influence of cognitive reappraisal and climate change awareness. *Journal of Cleaner Production*. Vol. 357. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.131914> [in English].
- Bleidorn, W., Lenhausen, M.R., & Hopwood, C.J.** (2021). Proenvironmental attitudes predict proenvironmental consumer behaviors over time. *Journal of Environmental Psychology*. Vol. 76. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2021.101627> [in English].
- Fresque-Baxter, J.A., & Armitage, D.** (2012). Place identity and climate change adaptation: a synthesis and framework for understanding. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 3(3), 251–266. <https://doi.org/10.1002/wcc.164> [in English].
- Hartmann, P., Eisend, M., Apaolaza, V., & Clare, D'Souza.** (2017). Warm glow vs. altruistic values: How important is intrinsic emotional reward in proenvironmental behavior? *Journal of Environmental Psychology*, 52, 43–55. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2017.05.006> [in English].
- Hultman, M., & Pule, P.** (2020). Ecological masculinities: a response to societal crises of our time. *Population*, 23(2). doi: 10.19181/population.2020.23.2.6 [in English].
- Marshall, N., Adger, W.N., Benham, C., Brown, K., Curnock, M.I., Gurney, G.G., & Thiault, L.** (2019). Reef Grief: investigating the relationship between place meanings and place change on the Great Barrier Reef, Australia. *Sustainability Science*, 14, 579–587. <http://dx.doi.org/10.19181/population.2020.23.2.6> [in English].
- Milfont, T.L., Poortinga, W., & Sibley, C.G.** (2020). Does having children increase environmental concern? Testing parenthood effects with longitudinal data from the New Zealand attitudes and values study. *PloS One*, 15 (3), Article e023036. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0230361> [in English].